

О. В. Сухобоков.

**ДНІПРОВСЬКЕ ЛІСОСТЕПОВЕ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У VIII—XIII ст.**

К. : Наукова думка, 1992.— 215 с.

Автор рецензованої монографії є одним з небагатьох фахівців з історії та археології Лівобережної України доби завершення формування Київської Русі. Його праця присвячена питанням формування і розвитку літописних сіверян, які в переддержавний період мешкали в межириччі Дніпра і Сіверського Дінця. Головну джерелознавчу базу дослідження О. В. Сухобокова становлять археологічні матеріали, здобуті під час проведених ним розкопок за останні двадцять років.

На основі археологічних та додатково залучених літописних, антропологічних та лінгвістичних даних автор висвітлює історію лівобережних племінних союзів напередодні та за часів існування Київської Русі, їх стосунки з кочовим світом. Це цілком слушно, адже Дніпровське лісостепове Лівобережжя було саме тією зоною, де відбувалися інтенсивні контакти між осілим землеробським, кочовим та чапівкочовим населенням.

Основними археологічними утвореннями даного регіону в кінці першого — на початку другого тисячоліття були старожитності волинцівського, роменського типів, а згодом — давньоруської доби. За переконанням автора, всі вони були залишені слов'янами, а салтівська культура, поширена поруч — в степу — тюрко- та іраномовним населенням, яке входило до складу Хозарського каганату.

В першій частині праці стисло характеризуються риси матеріальної культури, притаманні цим старожитностям: топографія поселень, житлове та господарське будівництво, поховальний обряд, керамічне, металообробне та косторізне виробництва тощо. На підставі аналізу археологічних джерел зроблено висновки про рівень господарського та соціально-економічного розвитку населення Лівобережної України в VIII—XIII ст.

В монографії досить багато місця відведено борщівським пам'яткам. Свого часу І. І. Ляпушкін об'єднував їх в одну археологічну культуру з роменськими старожитностями. Натомість О. В. Сухобоков, слідом за Є. О. Горюновим, розглядає роменські та волинцівські пам'ятки як одну археологічну культуру. Ранній її етап репрезентують волинцівські старожитності.

Для створення максимально наближеної до дійсності моделі історичного процесу важливе значення має хронологія окремих пам'яток, зокрема, та археологічних культур взагалі. Цим важливим питанням присвячено окремий розділ рецензованої монографії. На жаль, волинцівські та роменські пам'ятки не забезпечені речами, що легко датуються. Тому і їхня хронологія, особливо волинцівської культури, визначена не дуже чітко. Через відсутність серед волинцівських наборів вузькодіагностуючих в хронологічному відношенні речей автор порівнює їх з речами Харівського скарбу, знайденого на території Путивльського району Сумської області. Однак такі зіставлення в науковому відношенні не є коректними, адже набір з с. Харівки не був притаманним волинцівській культурі. Навпаки, антропоморфні дволатівчаті фібули, зірковидні литі та ліхтариковидні паяні підвіски, браслети з розширеними порожнистими кінцями, що входили до його складу, більш характерні для правобережних ранньосередньовічних старожитностей і насамперед для Пастирського городища, де знаходився центр по їх виготовленню. Взагалі автор дарма не приділив належної уваги Харівському скарбу. Детальний аналіз речей, що входили до нього, дав би змогу віднайти витоки харківських прикрас, пов'язаних не лише з Пастирським городищем, а й Візантією.

Відсутність матеріалів, що добре датуються, робить проблематичним віднесення нижньої межі існування волинцівських пам'яток до середини VII ст. н. е. Цього не приховує й автор монографії, відзначаючи, що «нижня межа раннього періоду є недостатньо чіткою через нечисельність вузькодатуючих знахідок» (с. 34). Тобто, в майбутньому вона може змінитися в той чи інший бік.

О. В. Сухобоков переконаний, що на ранньому етапі свого існування волинцівські пам'ятки синхронні з пеньківською та колочинською культурами, які на Лівобережжі Дніпра датуються IV—VIII ст. н. е. Цікаво, що волинцівські елементи зовсім відсутні на пеньківських та колочинських пам'ятках. Проте пеньківські та колочинські елементи присутні серед матеріальних ознак волинцівських старожитностей. Цей факт та місцеві витоки пеньківських та колочинських пам'яток, коріння яких на Лівобережжі Дніпра сягають рубежа н. е. (зарубинецька культура), дає можливість у носіях волинцівської культури вбачати прийшло населення, яке на цій території проживало одночасно з племенами пеньківської і колочинської культур (анти).

Волинцівські старожитності існують й паралельно з сахнівськими, верхня хронологічна межа яких сягає середини VIII ст. н. е. Ранньосередньовічні пам'ятки етапу Сахнівки переважно відомі на покордонні степу і лісостепу на Правобережжі Дніпра. Однак вони зустрічаються й на Лівобережжі, де відомі за розкопками поселень Шосейне на Білгородщині та Богородичне в поріччі Сіверського Дінця та в деяких інших місцях. Показово, що волинцівська кераміка присутня серед ранньороменських комплексів Новотроїцького і Опішнянського городищ, нижній хронологічний рубіж яких сягає другої половини VIII ст. н. е.

Всі ці факти переконують, що племена волинцівської культури на Лівобережжі Дніпра потрапили в історію в етнічному відношенні середовище. Однак завдяки міцним родовим зв'язкам ці племена тривалий час протистояли асиміляційним процесам з боку місцевої людності. Вони повільно сприймали культуру та господарство населення, серед якого жили, і лише через 100—150 років злилися з місцевими племенами. При цьому вони внесли свій вагомий вклад у процес формування роменської культури.

Що ж то було за населення? На думку О. В. Сухобокова, Дніпровське лісостепове Лівобережжя було маргіальною зоною, тобто зоною стику між місцевими слов'янськими та сусідніми кочовими племенами. Вплив степовиків на осіле слов'янське населення дуже відчувався в цьому регіоні, що досить аргументовано показано в монографії. Автор навіть припускає, що із слов'янізованим іраномовним напівкочовим населенням можна пов'язувати пам'ятки волинцівського та пастирського типів, специфіка яких полягає в наявності високоякісного гончарного посуду (с. 103).

Згідно з писемними джерелами, на лівобережжі Дніпра в другій половині I тис. н. е. мешкали спочатку анти, а згодом — сіверяни. Саме з останніми найчастіше пов'язуються волинцівські та роменські пам'ятки. Звідки ж з'явилася назва «сіверяни», зафіксована в руському літописі? Встановлено, що цей етнонім не слов'янського, а тюркського або іранського походження. Нам здається дуже ймовірним його походження від назви савірів, які в VI ст. н. е. були найвпливовішою силою в Прикаспійських та Приазовських степах. Переселившись з Поволжя та Приуралля, савіри на новому місці посіли досить помітне місце не лише серед місцевих народів, а й у війнах між Візантією та Іраном.

Згідно з Прокопієм, савіри були багаточисельним об'єднанням, що «розділяється на велику кількість самостійних колін», кожне з яких незалежно від інших вирішувало питання про оголошення війни та укладення миру. Тобто, це об'єднання в політичному відношенні не

було тривалим і міцним. З огляду на це можна припустити, що одне з таких «колін» відколалося від основного ядра савірського об'єднання й переселилося в Дніпровське лісостепове Лівобережжя, залишивши там пам'ятки волинцівського типу. Мабуть, назва «савіри» поступово трансформувалася в сіверян, яку й зафіксував літописець. При цьому сіверяни були одним із східнослов'янських племен кінця I тис. н. е. Чужинці були поступово асимільовані місцевими слов'янами, які запозичили у савірів у трансформованому вигляді їх самоназву. Подібна метаморфоза згодом сталася й з болгарами Аспаруха на Балканах.

Доказом тому, що волинцівська культура пов'язана з Середнім Поволжям, може служити той факт, що на поширених там іменьківських пам'ятках середини та третьої чверті I тис. н. е. є ліпні з лощеною поверхнею горщики з високим комірцем, добре вираженими плічниками та конічним тулубом. Це та форма посуду, яка в гончарному варіанті стала культурно-визначальною серед волинцівської кераміки. О. В. Сухобоков також не визнає місцевою цю форму посуду. Її появу у населення волинцівської культури він пов'язує з впливами близьких до салтівських племен (с. 108).

Разом з тим не можна вважати вдалим припущення О. В. Сухобокова про те, що волинцівська і пастирська гончарна кераміка одного походження. Справа в тому, що ці два типи посуду за формою і профілюванням відмінні між собою. Про те, що притаманне волинцівській кераміці, ми вже говорили, а пастирська характеризується кулястим тулубом та короткими, відігнутими назовні вінцями. Такий посуд найбільш характерний для ранньосередньовічних пам'яток північно-східної частини Балканського півострова. Часто зустрічається він там на могильниках VI—VII ст. н. е., які болгарські дослідники пов'язують із слов'янами, що проживали там до приходу на Балкани болгарських орд Аспаруха (680 р.).

Феномен Пастирського, яке на відміну від волинцівських старожитностей представлений на Правобережжі Середнього Подніпров'я єдиним городищем, на наш погляд, пов'язаний саме з Балканами та Подунав'ям. Майстри Пастирського (гончарі, ковалі, ювеліри) були тією частиною ремісничої людності Подунав'я, яка з приходом болгар на Балкани не захотіла залишатися там надалі, а помандрувала до Середнього Подніпров'я, куди їх покликала генетична пам'ять перших переселенців у Подунав'я.

Ремісники Пастирського в цьому відношенні не були поодинокими. З переселеннями з Подунав'я після появи орд Аспаруха дослідники пов'язують скарби ювелірних виробів із Зем'янського Врбовка в Словаччині, Залісся Чортківського району Тернопільської області та інші.

На наш погляд, внаслідок таких же переселень з'явився й Харівський скарб. Однак речі візантійського походження, а серед них золоті паяні зірковидні та ліхтариковидні підвіски із зернню, потрапили на Лівобережжя Дніпра не безпосередньо з Подунав'я. Спочатку їх власник (ювелір?) був серед ремісників Пастирського, де його колекція поповнилася срібними двошитковими антропоморфними фібулами, які відсутні в Подунав'ї, срібними браслетами з порожнистими розширеними кінцями тощо. Після розгрому Пастирського ремісничого осередку доля закинула його на Лівобережжя, де він наклав головою, встигнувши перед тим закопати свої коштовності.

Як би там не було, О. В. Сухобоков правий, визначаючи сіверянську належність волинцівських та роменських старожитностей. Як показано у праці, в формуванні сіверянського союзу взяли участь як автохтонне слов'янське населення, так і алано-болгарські племена. Археологічні підтвердження цьому здобуто при розкопках Битицького городища, де досліджено одночасові слов'янські чотирикутні напівземлянкові житла з глинобитними печами та юртоподібні споруди

сальтівських обрисів з вогнищем у центрі. Деякі паралелі з сальтівськими мають укріплення Битицького городища. Мабуть, це закономірно. Знаходячись на кордоні із степом, носії волинцівсько-роменської культури мусили вступати в стосунки з войовничими сусідами. Постійні сутички з хозарами привели до спорудження сіверянами укріплених городищ, навколо яких розташовувалися сільські поселення.

Перші київські князі добре розуміли значення Дніпровського Лівобережжя для молодої держави. Тому внаслідок походів Олега вже в 884—885 рр. до Київської Русі були приєднані сіверяни та радимичі. Однак це було, на думку О. В. Сухобокова, приєднання лише західних сіверянських земель, оскільки їх східна частина аж до вісімдесятих років X ст. перебувала під владою хозар. На користь цього промовляє й те, що там знайдено багато арабських монет і скарбів.

З падінням Хозарського каганату в кінці X ст. та виходом печенігів до кордонів східнослов'янських земель спостерігається вплив слов'янського населення з порубіжних у внутрішні райони. Літопис засвідчує, що в ті часи Володимир будує нові та реконструює старі фортеці по Десні, Ворсклі, Трубежу, Сулі. Археологічними роботами встановлено, що Посулля стало південно-східним рубежем Київської Русі. На схід від цих територій продовжували існувати поселення сіверян. Сіверяни згодом інтегрувалися в давньоруську людність.

Отже, слід констатувати, що концепція походження і розвитку слов'ян Дніпровського Лівобережжя, викладена в монографії О. В. Сухобокова, базується на солідних археологічних та писемних джерелах і є вагомим науковим внеском у вивчення історії даного регіону в період раннього середньовіччя. Висловлені в рецензії зауваження і критика окремих концептуальних положень мають дискусійний характер. Можливо, що деякі з них О. В. Сухобоков зуміє обґрунтовано заперечити в своїх наступних друкованих працях, а деякі врахує, що зробить його концепцію менш вразливою для критики.

О. М. ПРИХОДНЮК (Київ)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1993 р.)

Україна: Короткі нариси з історії. К., 1992. Панченко П. П. Крах теорії і практики трудового суперництва в тоталітарній державі; Плющ М. Р. На шляху до незалежності: труднощі соціально-економічного розвитку; Білан М. Я., Панченко П. П. Особливості орендного підряду в сільському господарстві; Шевченко Л. А. Проблеми духовного відродження народу; Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності; Рибак І. В. Проблеми вдосконалення соціально-побутової сфери та охорони здоров'я населення повоєнного українського села. 1946—1955 рр.; Коханова О. Л. Дисидентський рух в Україні; Кондрацький А. А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах Радянської влади.

Україна XX ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. К., 1993. Матійчук В. І., Ткаченко В. М. Концепції радянського тоталітаризму: порівняльний аналіз; Хміль І. С. Визначальна ідея національних сил України до жовтня 1917 р.;